

שיעור טז

פרנסה לעני המחזר על הפתחים

(בבא בתרא ט ע"א)

- א. עני המחזר על הפתחים, אין נזקקין לו למתנה מרובה
ב. נותנים לו מתנה מועטת - מי הנותנים?
1. פנייה לגבאי הצדקה או לקופה הציבורית
2. פנייה לאדם פרטי

א. עני המחזר על הפתחים, אין נזקקין לו למתנה מרובה

בגמרא (ט ע"א) נאמר:

תנא: אם היה מחזיר על הפתחים, אין נזקקין לו.

מקור הדברים הוא במדרש ההלכה (ספרי דברים פרשת ראה פיסקא קטז):

"באחד שעריך" (דברים טו, ז) - היה יושב במקום אחד, אתה מצוה לפרנסו.
היה מחזר על הפתחים, אי אתה זקוק לו לכל דבר.

מדובר על עני שמחזר על הפתחים על מנת לקבץ נדבות. במקרה כזה אין מצווים לסייע לו מהקופה הציבורית, מאחר שהוא מחזר על הפתחים ומקבץ נדבות, והכסף שהוא אוסף מספיק לו. בתוספתא (פאה ד, ח) נאמר גם כן:

היה מסביב על הפתחים, אין נזקקין לו לכל דבר.

מדברי מדרש ההלכה והתוספתא משמע שההנחה היא שעני כזה יכול להסתפק במה שהוא מקבל בעקבות חיזור על הפתחים.

בסוגייתנו דנו אמוראים בכוונת מדרש ההלכה. כך מסופר בגמרא (ט ע"א):

ההוא עניא דהוה מחזיר על הפתחים דאתא לקמיה דרב פפא, לא מזדקיק ליה.

אמר ליה רב סמא בריה דרב ייבא לרב פפא: אי מר לא מזדקיק ליה אינש אחרינא לא מזדקיק ליה, לימות ליה.
[אמר ליה]: והא תניא "אם היה עני המחזר על הפתחים אין נזקקין לו?"
אמר ליה: אין נזקקין לו למתנה מרובה, אבל נזקקין לו למתנה מועטת.

עני שהיה מחזר על הפתחים, פנה לרב פפא וביקש ממנו כסף. רב פפא לא נתן לו. רב סמא בריה דרב ייבא אמר לרב פפא, אם אתה לא תיתן לו, כל שכן שגם אדם אחר לא ייתן לו. יאמרו: אם רב פפא לא נתן לו, אף אנו לא ניתן לו, ואז העני ימות. רב פפא אמר שהוא לא נתן כסף לעני על פי האמור במדרש ההלכה: "אם היה מחזר על הפתחים אין נזקקין לו". על כך השיב רב סמא, שמה שאמרו "אין נזקקין לו", הכוונה למתנה מרובה מאחר שהוא מחזר על הפתחים ויש לו מספיק, אך נותנים לו מתנה מועטת, ואז גם אחרים ייתנו לו משלהם. בפסיקתא זוטרתא (לקח טוב, דברים פרשת ראה כד ע"ב) כבר מופיעה הדרשה על הפסוק על פי דברי רב סמא:

היה מחזר על הפתחים, אין אתה זקוק לו למתנה מרובה.

ב. נותנים לו מתנה מועטת – מי הנותנים?

ראשונים דנו בשאלה מדוע אותו עני פנה לרב פפא, ואילו השלכות הלכתיות יש לאותו מעשה עם העני.

1. פנייה לגבאי הצדקה או לקופה הציבורית

רש"י (שם ד"ה אין) כתב שהעני פנה לקבל כסף מהקופה. הב"ח (על הטור יו"ד סי' רנ) הסביר שאותו עני ביקש שיינתנו לו מעות מן הקופה כמו לכל עני, ועל זה אמר רב סמא לרב פפא:

שאינ נזקקין לו למתנה מרובה מן הקופה אבל נזקקין לו לתת לו מתנה מועטת שלא מן הקופה כדרך שנותנים למי שמחזר על הפתחים. וחייב מר לתת מכיסך מתנה מועטת ולא ישוב ריקם, כי אם מר לא יתן לו כלום ממך ילמדו הכל וימות. ורב פפא עלה על דעתו שאינו מבקש ממנו כמי שמחזר על הפתחים אלא שיתנו לו מן הקופה מעות כמו לכל עני ולכן לא אזדקיק ליה. ולפי פירוש רש"י "אין נזקקין ליתן לו" כלום מן הקופה אפילו מתנה מועטת, אלא כל אחד יתן לו דבר מועט כמו שנותנים למי שמחזר על הפתחים. גם אין צריך לפרש לרש"י דרב פפא גבאי הוה.

תוספות (שם ד"ה לא) כתבו שרב פפא היה גבאי צדקה והוא לא נתן לו כפי שמקובל לתת לעניי העיר. ועל כך אמר לו רב סמא שאחרים לא ידעו שרב פפא לא נתן לו מהקופה הציבורית, אלא יחשבו שאף מכספו הפרטי לא נתן לו, ואז ילמדו מרב פפא, וגם הם לא ייתנו לעני מכספם והוא ימות ברעב. לכן אמר רב סמא לרב פפא שגם מהקופה הציבורית ייתן לעני מתנה מועטת, ואז גם אחרים ייתנו לעני משלהם. כך ביאר המהרש"א (חידושי אגדות שם ד"ה לא) את דברי התוספות.¹

הב"ח (שם) פירש אחרת את דברי התוספות:

התוספות לא ניחא להו לפרש דרב פפא הניחו לשוב ריקם (כמו הבנתו של הב"ח את דברי רש"י). דודאי נתן לו כדרך שנותנים למי שמחזר על הפתחים, אלא שלא נזקק לו לתת לו מן הקופה. ואמר ליה רב סמא: אי מר לא אזדקיך ליה לתת לו מן הקופה כלום, כל שכן שגם אחרים לא יתנו לו, דסוברים דכיון דאין לו כדי סעודה עכשיו ואפילו הכי לא נתן לו הגבאי מן הקופה כלום, ודאי רשע הוא וימנעו מליתן לו אף כשיחזר על הפתחים וימות. ומסיק דאין נזקקין לו מן הקופה למתנה מרובה היינו כדי סעודה, אבל דבר מועט יתנו לו מן הקופה כדי שידעו הכל שאינו רשע... אלמא דמן הקופה נזקקין לו למתנה מועטת, דלא כפירוש רש"י.

פירושם של ראשונים אלו, שהפנייה לרב פפא הייתה בהיותו גבאי צדקה או שאותו עני פנה באמצעות רב פפא לקבל מהקופה הציבורית, מתאים לכל מהלך הסוגיה (ח ע"ב-ט ע"א). יש בדפים אלו הלכות רבות הקשורות לגבאי צדקה ולחובה הציבורית ליתן צדקה, והגבאים הם שגובים ומחלקים את הצדקה על פי כללי ההלכה. סמוך למעשה עם רב פפא הובאה המשנה (פאה ח, ז): "אין פוחתין לעני העובר ממקום למקום מככר בפונדיון מארבע סאין בסלע, לן נותנין לו פרנסת לינה". ועל כך נאמר בגמרא: "מאי פרנסת לינה? אמר רב פפא: פוריא ובי סדיא". ייתכן שמכאן הבינו הראשונים שרב פפא היה גבאי צדקה.

בהמשך הסוגיה שאנו עוסקים בה (י ע"א) מסופר שרב פפא עלה במדרגה, ונשמטה רגלו וכמעט נפל. על כך אמר רב חייא בר רב מדפתי לרב פפא: שמא כמעט נפלת משום שעני בא לידך ולא פרנסתו. המהרש"א (שם ד"ה שמא) וכן מפרשים נוספים (המהרש"ל, החתם סופר ועוד) הסבירו שרמז לו על אותו מעשה שהוא לא נתן כסף מהקופה לאותו עני שחיזר על הפתחים.

1 כך פירשו גם: רבנו גרשום; הרב יצחק קרקושא ב"ב שם; הרא"ש א, לה; פסקי ריא"ז א, כו.

2. פנייה לאדם פרטי

אך הרמב"ם (הל' מתנות עניים ז, ז) כתב כך:

ועני המחזור על הפתחים אין נזקקין לו למתנה מרובה, אבל נותנין לו מתנה מועטת. ואסור להחזיר את העני ששאל ריקם, ואפילו אתה נותן לו גרוגרת אחת, שנאמר "אל ישוב דך נכלם" (תהלים עד, כא).²

הרמב"ם פירש את החובה לתת לעני המחזור על הפתחים כפנייה לכל אדם ולא לגבאי הצדקה. כך הסביר המהר"י קורקוס (שם):

פ"ק דבבא בתרא ורש"י והתוס' ז"ל פירשו דקאי אגבאי צדקה שיתן למחזור על הפתחים מן הקופה מתנה מועטה ואין צריך לתת לו כדי סעודה. ורבינו פירשה דקאי אכל אדם.³ וטעמא דמילתא איתא התם שאם אין זה נותן לו גם אחר לא יתן לו וימות ברעב. ומיהו מתנה מרובה לא, כיון ששואל על הפתחים די לו שיתנו לו בכל בית מעט. ולדעת רש"י ז"ל והתוספות יתן לו הגבאי מן הקופה קאמר.⁴

רבנו יעקב (טור יו"ד הלכות צדקה סימן רנ) ציטט את דברי אביו ואת דברי הרמב"ם, וכתב שנראה לו כמו הרמב"ם:

בעני המחזור על הפתחים כתב הרמב"ם: "אין נותנין לו מתנה מרובה אלא מתנה מועטת ואסור להחזיר העני השואל ריקם אפילו אין נותן לו אלא גרוגרת אחת שנאמר 'אל ישוב דך נכלם'". ולשון א"א הרא"ש ז"ל: "אין נותנין לו מן הקופה מתנה מרובה אלא מתנה מועטת". משמע דאגבאי צדקה קאי. ומסתברא כדברי הרמב"ם שעל כל אדם קאי, דכיון שהוא מחזור, אין האחד צריך ליתן די מחסורו.

הטור נימק את דברי הרמב"ם בכך שלא ייתכן שאדם פרטי יהיה חייב לספק את כל מחסורו של העני המחזור על הפתחים, בעוד שייתכן שהקופה הציבורית תממן את כל מחסורו של העני.

2 כך פסק גם הרמ"א יו"ד סי' רמט, ד; ערוך השולחן שם סעיף יג.

3 גם הירד רמה ופסקי רי"ד פירשו שאותו עני שחזר על הפתחים בא לרב פפא כאדם פרטי. הם לא פירשו שהוא בא לרב פפא כגבאי צדקה על מנת ליטול מהקופה הציבורית. כדברי הרמב"ם כתב גם בסמ"ג (עשין סימן קסב).

4 דברים דומים כתב גם הרדב"ז שם.

הבית יוסף (יו"ד סימן רנ) טען שאין מחלוקת עקרונית בין הרא"ש לבין הרמב"ם:

כך הוא דעת הרמב"ם ז"ל דגבי מתנה מרובה נקט "אין נותנין" לשון רבים, לומר דמיירי בקופה שהיא נגבית משל רבים. וגבי אסור להחזיר העני השואל ריקם, כתב "אפילו אין נותן לו אלא גרוגרת אחת" לשון יחיד, לומר דההיא לא מיירי בקופה אלא בכל אדם.

לדבריו, הרמב"ם התייחס בהלכה זו למתן צדקה מהקופה הציבורית וגם מאנשים פרטיים. תחילתה של ההלכה עוסקת במתן צדקה מהקופה הציבורית, ולכן כתב הרמב"ם בלשון רבים: "אין נזקקין לו... אבל נותנין לו". אך בנוגע לצדקה מאדם פרטי כתב הרמב"ם בלשון יחיד: "נותן לו".

על דברי הבית יוסף הללו העיר הרב יצחק אריאלי (עינים למשפט, בבא בתרא ט ע"א אות ו) שהרמב"ם (הל' מתנות עניים פרק ז) כותב לפעמים בלשון יחיד ולפעמים בלשון רבים אף שהוא הדין גם ליחיד, והוא הוכיח דבריו מכמה הלכות. מכל מקום אי אפשר להתעלם מכך שהרמב"ם לא כתב ברישא של דבריו באופן ברור שמדובר על הקופה הציבורית. לא זו אף זו, את הדינים הקשורים לקופה הציבורית ולגבאי הצדקה כתב הרמב"ם רק בהמשך (שם פרק ט). ייתכן שהרמב"ם כתב שבאופן כללי מוטל על הציבור לתת לעני המחזר על הפתחים מתנה מועטת, ולכן כתב בלשון רבים, אך המינימום שעל כל פרט לתת הוא כגרוגרת. (כך פירש הדרישה, יו"ד סי' רנ ס"ק א).⁵

הב"ח (שם אות ב), הביין אחרת את דברי הרמב"ם ואת פירושו של הרמב"ם למעשה על אותו עני שחזר על הפתחים וביקש מרב פפא:

ורבינו (הטור) הביין דברי הרמב"ם, מדכתב דין זה בפרק ז (בהלכות מתנות עניים), ודין קופה כתב בפרק ט, אם כן מובן שמפרש דעל כל אדם קאי ד"אין נזקקין", כלומר ד"אין נזקקין לו" לתת די מחסורו אפילו היתה יד הנותן משגת כמו שכתב בתחלת אותו פרק (הל' מתנות עניים ז, א): "מצות עשה ליתן צדקה לעניי ישראל כפי מה שראוי לעני אם היתה יד הנותן משגת". דמדבר לכל יחיד שיתן לפי מה שחסר העני, ואם אין יד הנותן משגת לברו, יצטרף עם אחרים, ונמשכו הדינים עד שכתב (שם ז, ז) "ועני המחזר על הפתחים...", דבעני כזה אפילו יד הנותן משגת, אין נזקקין לו למתנה מרובה. ועוברא דרב פפא

5 תשובות נוספות על שאלת הבית יוסף ועל דברי מחלוקת הראשונים ראה בנושאי הכלים על שולחן ערוך יו"ד סי' רנ: ט"ז ס"ק א; ראשון לציון, יו"ד סי' רנ ס"ק ג.

אין צריך לפרש דרב פפא גבאי היה, אלא דהעני שאל ממנו שיתן לו מכיסו די מחסורו, כי רב פפא עשיר היה כדאיתא פרק איזהו נשך (בבא מציעא ס"ה א) בפירוש רש"י (ד"ה זוזי), והעני שאל ממנו מתנה מרובה ולא אודקיק ליה. ומסיק ד"אין נזקקין לו למתנה מרובה אבל נזקקין לו למתנה מועטת". וכתב רבינו (הטור) דמסתברא כדברי הרמב"ם, וכן נראה לפע"ד עיקר כדברי רבינו שהבין דברי הרמב"ם על נכון.

ודלא כבית יוסף שהשיג על רבינו (הטור), והרב בהגהת שלחן ערוך (יו"ד סי' רנ, א) נמשך אחריו, וליתא. מיהו הפסק שפסקו התוספות והרא"ש דבמחזר על הפתחים אין הגבאי נותן לו מן הקופה מתנה מרובה אלא מתנה מועטת, מודה בה גם הרמב"ם ורבינו (הטור) שדין אמת הוא אלא שסבירא להו דאף על כל אדם קאי דאפילו עשיר מופלג אין נזקקין לזה שמחזר על הפתחים למתנה מרובה אלא למתנה מועטת, ולאפוקי שאר עניים דנזקקין להם אף למתנה מרובה אם יד הנותן משגת אבל גבאי צדקה אין לו ליתן מן הקופה אלא לפי טיפולו אפילו אינו מחזר על הפתחים.

לדבריו, הרמב"ם הבין שעני זה פנה לרב פפא באופן פרטי לא כגבאי צדקה. על רב פפא מסופר שהוא היה עשיר (בבא מציעא מו ע"א; סה ע"א רש"י ד"ה זוזי), ועושרו היה מתעשיית שכר (פסחים ק"ג ע"א). רב פפא תלה את עושרו בכך שהוא נשא לאישה כוהנת (פסחים מט ע"א). לפיו, אותו עני ביקש מרב פפא שייתן לו סכום מכובר, ולזה רב פפא התנגד. רב סמא פנה אל רב פפא שייתן לו מתנה מועטת, שלא ייווצר מצב שהוא לא מקבל כלום. לכך התכוון הרמב"ם בסוף דבר שאין להשיב את העני ריקם. צריך לתת לו משהו, אפילו גרוגרת אחת.

נראה להציע שהרמב"ם לא ביסס את דבריו על הסיפור עם אותו עני שחיזר על הפתחים ובא לפני רב פפא, אלא על מדרש ההלכה ועל דברי רבי יונה בירושלמי (פאה ח, ה):

תני המסבבין על הפתחים אין נזקקין להן לכל דבר. אמר רבי יונה: ובלחוד דלא יפחות ליה מן ארגרון דיליה.

לפי רבי יונה אין נותנים לעני המחזר על הפתחים, אך כל זה בתנאי שלעני לא יהיה פחות ממה שהוא מורגל אליו (הר"ש סירליאו על בסיס הגרסה - "מן ארגלון דליה"), וכמו שנאמר על מי שירד מנכסיו: "די מחסורו אשר יחסר לו" (דברים טו, ח), אפילו סוס לרכוב עליו" (כתובות סז ע"ב). יש המפרשים שארגרון הוא סוג של מטבע, והכוונה

היא שישלימו לעני שחיזור על הפתחים סכום כסף עד שוויו של אותו מטבע, שזה הוא שיעור קיום מינימאלי ליום.

אין אחריות אישית לכל אדם לתת לעני כזה את כל צורכו. ועל זה אמר רבי יונה שבכל זאת צריך לתת משהו לעני. אולי הרמב"ם הבין שארגון הוא גרוגרת - תאנה (או שגרס: "גרוגרת דידיה"),⁶ וגם אם אין זה הפירוש המילולי של מילה זו, הכוונה היא שיש בכל זאת לתת משהו מינימאלי לאותו עני ובלבד שלא להשיבו ריקם. מכל מקום, רבי יונה לא עסק כלל בחובתם של גבאי הצדקה בהקשר זה אלא בחובה האישית של כל אדם, וזה מקור דבריו של הרמב"ם. כאמור, גם את דברי רב פפא בבבלי ניתן לפרש שהעני פנה אל רב פפא בהיותו אדם עשיר ולא כגבאי צדקה.

ההבדל בין דברי רבי יונה בירושלמי לבין דברי רב פפא בבבלי הוא בשאלה מה החובה כלפי כל עני. לפי ר' יונה יש לדאוג שבכל יום יהיה לו סכום כסף מינימאלי שיוכל להתקיים. אם הוא לא הצליח לקבץ כסף כדי קיום מינימאלי, יש להשלים לו. לא נאמר על מי מוטלת החובה להשלים לו את הסכום - דאגה אישית של כל אחד מבני הקהילה או אחריותם של גבאי הצדקה. לפי רב פפא, יש חובה אישית על כל אחד לתת לעני המחזור על הפתחים מתנה מועטת. לא משנה כמה הוא כבר אסף באותו יום, ואין מי שמתעניין אם עני זה אסף בכל יום סכום מינימאלי של כסף כדי שיתאפשר לו להתקיים.

אם בכל זאת נחבר את ההלכה בירושלמי על פי רבי יונה למסופר בבבלי על דברי רב סמא לרב פפא, נוסיף עוד שעל כן חשש רב סמא שהרואים יפרשו שרב פפא לא נתן לעני מכספו הפרטי.

הרחבת דברים ברוח דברי הרמב"ם כתב הרב מנחם המאירי (ט ע"א):

וכלל הדברים כל מה שיצטרך בצמצום הוצאה והוא היה מחזר על הפתחים אין נזקקין למלא חסרונו, ומכל מקום נזקקים לו למתנה מועטת אף על פי שאין בה בכדי חייו, שהרי מכיון שהוא מחזר על הפתחים פרוסותיו מצטרפות מכאן ומכאן לכדי חייו. הצבור חייבים ליתן לעני עד כדי מחסורו, ואף היחיד כן אם יש ספק בידו. הא אם רואה בעצמו שלא יוכל לעשות כן עם הכל בקיום נכסיו והצלחתם, עושה כפי כחו.

6 ראה: הרב נפתלי בר אילן, נקדש בצדקה, עמ' 64, שהציע כן. בהערה 3 שם ציין לדברי המשנה בדמאי ה, ה, שם מדובר על עני המחזור על הפתחים שקיבל דבלה או גרוגרת ועליו לעשרה. שם נזכר גם שלפי ר' יהודה הדרך שבה הוא מעשר תלויה בשאלה אם קיבל מתנה מועטת או מתנה מרובה.

טז. פרנסה לעני המחזר על הפתחים

אדם פרטי אינו צריך למלא את חסרונו של עני המחזר על הפרטים, אבל עליו לתת מתנה מועטת לעני כזה, ומה שבכוחו ייתן. אם הוא יכול למלא את חסרונו, ודאי שעליו לעשות כן, אך הציבור הוא שחייב לתת לעני כדי חסרונו.⁷

7 על יישום ההלכה של מתנה מועטת, ראה: הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן יו"ד סי' רנ, ז, סי' רנו, א; הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה יו"ד חלק א סי' קמט; הרב חיים דוד הלוי, שו"ת עשה לך רב חלק ט סי' יט; הרב מנשה הקטן, שו"ת משנה הלכות חלק יג סי' קעג, חלק טז סי' סט; הרב חיים קנייבסקי, דרך אמונה יו"ד שם ס"ק ח; הרב משה שטרנבוך, תשובות והנהגות כרך ג סימן רפז.